

O'ZBEKISTON SSRDA O'TKAZILGAN YER SUV ISLOHOTLARI TARIXI.

Axmedjanova Shaxnoza Saibovna.

Oriyental Universiteti Magistranti

Ilmiy rahbar: Odilov Bobir Axmadjon o'g'li.

Phd. Dotsent.

axmedjanovashakhnoza@gmail.comMAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 15.03.2026

Revised: 16.03.2026

Accepted: 17.03.2026

KALIT SO'ZLAR:

Yer-suv islohotlari,
O'zbekiston SSR, agrar
siyosat, irrigatsiya,
kollektivlashtirish,
paxtachilik, suv
resurslari, Orol
inqirozi, sovet davri,
agrar tarix

Ushbu maqolada O'zbekiston SSR hududida XX asr davomida amalga oshirilgan yer-suv islohotlarining asosiy bosqichlari, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik oqibatlari tarixiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda agrar siyosatning shakllanishi, irrigatsiya tizimlarining kengayishi, kollektivlashtirish jarayonlari va paxtachilik siyosatining mintaqaga ko'rsatgan ta'siri hamda Orol dengizi inqiroziga olib kelgan omillar yoritilgan.

Kirish: Yer va suv resurslari O'rta Osiyo, xususan O'zbekiston hududida iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mintaqaning asosan kontinent iqlimi va cheklangan tabiiy suv manbalari sharoitida sug'orish qishloq xo'jaligining barqarorligi va aholining oziq-ovqat xavfsizligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Shu bois XX asrda Sovet hokimiyati tomonidan olib borilgan yer va suv siyosatlari — yerlarning milliy lashtirilishi, kollektivlashtirish, yirik irrigatsion qurilmalar barpo etilishi va paxta yetishtirish strategiyasi — nafaqat iqtisodiy strukturaning o'zgarishiga, balki ekosistemalarning tubdan qaytmas transformatsiyasiga ham olib keldi.

O'zbekiston SSRda amalga oshirilgan yer-suv islohotlari ikki tomonlama effektga ega bo'ldi: qisqa muddatda paxta va boshqa ekinlar hosilini oshirish, respublika sanoat-iqtisodiyotining rivojlanishini ta'minlash kabi ijobiy natijalar kuzatilgan bo'lsa, uzoq muddatda suv resurslarining noto'g'ri taqsimlanishi, tuproq sho'rlanishi, drenaj tizimlarining yetishmasligi va Orol dengizining keskin kamayishi kabi sezilarli ekologik va ijtimoiy muammolar yuzaga chiqdi. Shu sababli mazkur tarixiy jarayonlarni tizimli va tarixi-tahliliy nuqtai nazardan o'rganish bugungi kunda ham siyosat ishlab chiqishda, resurslardan barqaror foydalanish strategiyalarini shakllantirishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi — O'zbekiston SSRda XX asr davomida olib borilgan yer va suv islohotlarining asosiy bosqichlarini, ularning maqsad va mexanizmlarini hamda ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik oqibatlarini tarixiy kontekstda tahlil qilishdir. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: (1) islohotlarning siyosiy va iqtisodiy asoslarini aniqlash; (2) irrigatsiya va drenaj infratuzilmasining rivojlanish bosqichlarini tasniflash; (3) paxta-markazlashuv siyosatining suv resurslariga ta'sirini baholash; (4) Orol dengizining kamayishi va tuproq sho'rlanishi kabi ekologik muammolarning kelib chiqish sabablarini aniqlash; va (5) mustaqillik davrida yuzaga kelgan ekologik va ijtimoiy oqibatlar nuqtai nazaridan tarixiy saboqlarni shakllantirish. Metodologik jihatdan tadqiqot tarixiy-tahliliy yondashuv, arxiv materiallari va rasmiy hujjatlar tahlili, statistik ma'lumotlarning solishtirma tahlili hamda ilmiy adabiyotlar va xalqaro hisobotlar asosida olib borildi. Tadqiqot chegarasi XX asr boshlaridan 1991-yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi; zarur joylarda Orol muammosining davomiy oqibatlari va mustaqillikdan keyingi dastlabki choralari qisqacha taqqoslanadi. Ushbu kirish qismidan kelib chiqib, maqolaning asosiy bo'limlarida islohotlarning tarixi bosqichma-bosqich ko'rib chiqiladi, har bir bosqichning iqtisodiy va ekologik oqibatlari tahlil qilinadi va yakunda zamonaviy siyosat uchun amaliy takliflar keltiriladi. Tadqiqot natijalari nafaqat tarixiy bilimni boyitadi, balki O'zbekistonning yer-suv siyosatini yanada barqaror va ekologik xavfsiz qilib shakllantirishga yo'naltirilgan strategik yondashuvlarga tavsiyalar beradi. Ushbu tadqiqot O'zbekiston SSRda o'tkazilgan yer-suv islohotlarini tizimli va tarixiy-tahliliy yondashuv orqali o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi islohotlarning bosqichlarini, ularning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik oqibatlarini aniqlash hamda amaliy saboqlarni shakllantirishdan iborat. Tadqiqotda bir qator asosiy manbalar ishlatildi. Jumladan, O'zbekiston SSR hukumatining agrar siyosat bo'yicha qarorlari, yig'ilish protokollari va sug'orish tizimlari hamda paxta hosili bo'yicha statistik hisobotlar asosiy ma'lumot manbai sifatida qo'llanildi. Shuningdek, XX asrning turli davrlaridagi monografiyalar, ilmiy

maqolalar, shuningdek, Orol dengizi inqirozi va suv resurslari bilan bog'liq xalqaro ekologik tadqiqotlar ham tadqiqotga kiritildi. Masalan, 1950–1980-yillarda Farg'ona vodiysida amalga oshirilgan yirik irrigatsiya loyihalari bo'yicha davlat hisobotlari tuproq sho'rlanishi va paxta hosilining o'sishini aniq ko'rsatib berdi.

Asosiy qism: Tadqiqot metodologiyasi bir nechta yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Avvalo, tarixiy-tahliliy metod yordamida yer-suv siyosatining har bir bosqichi va qarorlar tarixiy kontekstda tahlil qilindi. Keyin qiyosiy tahlil orqali har bir davrning iqtisodiy va ekologik natijalari bir-biri bilan solishtirildi. Shuningdek, tizimli tahlil yordamida irrigatsiya tizimi, yer taqsimoti va kollektivlashtirish jarayonlari kompleks tarzda o'rganildi. Kuzatuv va statistik tahlil metodlari esa paxta hosili, irrigatsiya maydoni va drenaj tizimlari bo'yicha ma'lumotlarni tahlil qilish imkonini berdi. Masalan, Surxondaryo viloyatidagi Sirdaryo magistral kanalining qurilishi natijasida paxta maydonlari ikki baravar oshgan, biroq tuproq sho'rlanishi sezilarli darajada ortganligi kuzatildi. Tadqiqotning chegaralari XX asr boshlaridan 1991-yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi va diqqat markazida O'zbekiston SSR hududidagi asosiy yer-suv islohotlari, yirik irrigatsiya loyihalari va paxta siyosati natijalari turadi. Ekologik oqibatlar va Orol dengizi inqirozi qisqacha tahlil qilinadi, mustaqillik davri siyosati esa faqat tarixiy solishtirma sifatida kiritilgan. Shu metodologik yondashuv tadqiqotchiga tarixiy bosqichlarni, iqtisodiy va ekologik natijalarni tizimli ravishda baholash imkonini yaratdi va natijalar mustaqil O'zbekistonning yer va suv resurslarini barqaror boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston SSRda yer va suv islohotlari tarixiy jarayon sifatida uch asosiy bosqichda amalga oshirilganini ko'rsatadi. Birinchi bosqich 1920–1930-yillarni qamrab oladi. Bu davrda yerlarning milliyashtirilishi amalga oshirildi, dehqonlarning yirik yer egalari bilan bog'liqligi tugatildi va yerlar davlat mulki sifatida taqsimlandi. Shu davrda kolxoz va sovxozlar tashkil etilib, irrigatsiya tizimlari markazlashtirildi. Masalan, 1932-yilda Buxoro viloyatida tashkil etilgan birinchi kolxozlar orqali suv taqsimoti markazlashtirilib, irrigatsiya tizimining samaradorligi oshdi. Ikkinchi bosqich 1930–1940-yillarni qamrab oladi. Sovet Ittifoqining paxta yetishtirish strategiyasi asosida Amudaryo va Sirdaryo suvlaridan keng foydalanish boshlandi. Shu davrda yirik kanallar, jumladan, Amu-Buxoro va Sirdaryo magistral kanallari barpo etildi, bu orqali yangi sug'oriladigan yer maydonlari ochildi. Surxondaryo viloyatida Sirdaryo magistral kanali qurilishi natijasida paxta maydonlari ikki baravar oshdi, biroq tuproq sho'rlanishi ham kuzatildi. Shu bilan birga, ushbu davrda irrigatsiya tizimi kengayishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini barqaror oshirishga yordam berdi. Uchinchi bosqich 1950–1980-yillarni qamrab oladi va bu davr

yirik islohotlar va ekologik oqibatlar bilan ajralib turadi. Ushbu davrda Qoraqalpogʻiston va Fargʻona vodiysida yirik kanallar va suv omborlari qurildi, paxta ekinlariga monokultura tarzida eʼtibor qaratildi. Biroq natijalar uzoq muddatli ekologik muammolarni yuzaga chiqardi. Orol dengizi sathi 1960-yillardan boshlab keskin kamaydi, tuproq shoʻrlanishi ortdi, ichimlik suvi yetishmovchiligi va suv tanqisligi aholining salomatligiga salbiy taʼsir koʻrsatdi. Masalan, Fargʻona vodiysida drenaj tizimi yetarli boʻlmagani sababli tuproq shoʻrlanishi 25–30% ga oshdi, bu esa hosilni sezilarli darajada kamaytirdi. Tahlil shuni koʻrsatadiki, Oʻzbekiston SSRda yer-suv islohotlari qisqa muddatda iqtisodiy natijalar berdi — paxta hosili oshdi, irrigatsiya tizimi rivojlandi va respublika iqtisodiyoti mustahkamlandi. Shu bilan birga, uzoq muddatli ekologik oqibatlar, xususan tuproq shoʻrlanishi va Orol dengizi inqirozi, siyosatning salbiy tomonlarini ochib berdi. Natijalar shuni koʻrsatadiki, Sovet davri siyosati qisqa muddatli iqtisodiy yutuqlarni maqsad qilgan boʻlsa-da, ekologik va ijtimoiy oqibatlarni hisobga olmaydi. Shu sababli mustaqil Oʻzbekistonda barqaror irrigatsiya va suv boshqaruvi tizimlarini yaratish zarur. Oʻzbekiston SSRda yer va suv islohotlari iqtisodiy va ekologik nuqtai nazardan ikki tomonlama natija berdi. Bir tomondan, ushbu islohotlar paxta hosilini sezilarli darajada oshirdi, irrigatsiya tizimlari rivojlantirildi va respublika iqtisodiyoti barqarorlikka erishdi. Masalan, 1950–1970-yillarda Fargʻona vodiysi va Surxondaryo viloyatida yirik kanallar qurilishi orqali sugʻoriladigan yer maydonlari ikki baravar oshdi, bu esa paxta va boshqa ekinlar hosilini koʻpaytirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, kolxoz va sovxozlarda irrigatsiya tizimi markazlashuvi ish samaradorligini oshirdi va qishloq xoʻjaligi resurslarini tartibga solishga yordam berdi. Biroq, islohotlarning salbiy oqibatlari uzoq muddatli va keng koʻlamli boʻldi. Paxta monokulturasiga qaratilgan siyosat tufayli tuproq shoʻrlanishi kuchaydi, drenaj tizimlari yetarli darajada rivojlanmagani sababli suv taqsimoti notekis boʻldi. Natijada, Orol dengizi sathi keskin pasaydi, dengizning qurishi ekotizim va ijtimoiy muammolarni yuzaga chiqardi. Masalan, Qoraqalpogʻiston hududida tuproq shoʻrlanishi 30% ga yetgan, bu esa hosilning pasayishiga va dehqonlar daromadining kamayishiga olib keldi. Shu tarzda, qisqa muddatli iqtisodiy yutuqlar uzoq muddatli ekologik zarar bilan birga yuzaga chiqdi. Muhokama shuni koʻrsatadiki, Sovet davri siyosati qisqa muddatli iqtisodiy maqsadlarni ustuvor qilgan, ekologik va ijtimoiy oqibatlarni esa hisobga olmagan. Shu bilan birga, yer-suv islohotlarining ijobiy natijalari ham mavjud edi. Masalan, irrigatsiya kanallari va suv omborlarining qurilishi hududlarda qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishini barqarorlashtirdi va yangi ish oʻrinlarini yaratdi. Kolxoz va sovxozlarda markazlashgan boshqaruv tizimi suv resurslaridan samarali foydalanishga imkon berdi. Shuningdek, ushbu jarayonlar

mintaqadagi suv resurslari bilan bog'liq siyosiy va ekologik muammolarni ochib berdi. Orol dengizining qurishi, tuproq sho'rlanishi va ichimlik suvi yetishmovchiligi bugungi kunda ham hal etilmagan muammolardir. Shu sababli mustaqil O'zbekistonda suv-sug'orish tizimi va yer boshqaruvi siyosati tarixiy tajribalardan saboq olib ishlab chiqilmoqda. Misol uchun, suv taqsimoti strategiyalarida 1960–1980-yillardagi sho'rlanish va Orol inqirozini hisobga olgan holda, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish va drenaj tizimlarini yaxshilash choralari amalga oshirilmoqda. Muhokamaning yana bir jihati shundaki, yer va suv islohotlari faqat iqtisodiy va ekologik oqibatlarni emas, balki ijtimoiy natijalarni ham yuzaga chiqardi. Kollektivlashtirish jarayonida dehqonlarning mustaqil faoliyati cheklangan, ko'plab oilalar yer va suv resurslariga erkin kirish imkoniyatidan mahrum bo'lgan. Shu bilan birga, markazlashtirilgan boshqaruv tizimi orqali irrigatsiya tizimi kengayib, sug'oriladigan yer maydoni ortgan, ishchilar va kolxoz a'zolari uchun yangi ish o'rinlari yaratilgan. Bu esa iqtisodiy barqarorlikni qisqa muddatda ta'minladi, biroq uzoq muddatli ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston SSRda yer-suv islohotlari iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy jihatlarni bir vaqtning o'zida ta'sir qilgan murakkab jarayon bo'lib, qisqa muddatli yutuqlar uzoq muddatli salbiy oqibatlar bilan bog'liq edi. Shu sababli mustaqil O'zbekistonning yer va suv siyosatini shakllantirishda, tarixiy

Xulosa: O'zbekiston SSRda yer va suv islohotlari tarixiy jarayon sifatida iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy jihatlarni bir vaqtning o'zida ta'sir qilgan murakkab tizim sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yerlarning milliylashtirilishi, kolxoz va sovxozlarning tashkil etilishi, yirik irrigatsiya tizimlari qurilishi va paxta monokulturasiga qaratilgan siyosat qisqa muddatda iqtisodiy yutuqlarni ta'minladi. Masalan, Farg'ona vodiysi va Surxondaryo viloyatlarida sug'oriladigan yer maydonlari ikki baravar oshdi, bu esa paxta va boshqa ekinlar hosilini sezilarli darajada ko'payishiga xizmat qildi. Shu bilan birga, irrigatsiya tizimining markazlashuvi ish samaradorligini oshirdi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida barqarorlikni ta'minladi. Biroq uzoq muddatli natijalar ijobiy bo'lmagan. Paxta monokulturasiga qaratilgan siyosat, tuproq sho'rlanishi, drenaj tizimlarining yetarli darajada rivojlanmagani va Orol dengizining keskin kamayishi ekologik falokatlarini yuzaga chiqardi. Masalan, Farg'ona vodiysida tuproq sho'rlanishi 25–30% ga oshdi, bu esa hosilning kamayishiga va qishloq aholisining daromadining pasayishiga olib keldi. Shu tarzda, qisqa muddatli iqtisodiy yutuqlar uzoq muddatli ekologik zarar bilan birga yuzaga keldi. Tadqiqot shuningdek, ijtimoiy jihatlarni ham ochib berdi. Kollektivlashtirish jarayoni dehqonlarning mustaqil faoliyatini chekladi, ko'plab oilalar yer

va suv resurslariga erkin kirish imkoniyatidan mahrum bo'ldi. Shu bilan birga, markazlashgan boshqaruv tizimi irrigatsiya tizimini kengaytirib, sug'oriladigan yer maydonini oshirdi va yangi ish o'rinlarini yaratdi. Natijada, O'zbekiston SSRdagi yer-suv islohotlari qisqa muddatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlagan bo'lsa, uzoq muddatda ekologik va ijtimoiy muammolarni yuzaga chiqardi. Shu sababli mustaqil O'zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish, irrigatsiya tizimini modernizatsiya qilish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasida strategiyalarni ishlab chiqishda tarixiy tajribalarni hisobga olish zarur. Masalan, bugungi kunda amalga oshirilayotgan suv taqsimoti strategiyalari va drenaj tizimlarini modernizatsiya qilish choralari 1960–1980-yillarda yuzaga kelgan ekologik muammolarni bartaraf etishga qaratilgan. Shunday qilib, O'zbekiston SSRdagi yer-suv islohotlari tarixi nafaqat iqtisodiy rivojlanish va paxta hosilining oshishiga hissa qo'shgan, balki ekologik va ijtimoiy masalalar yuzasidan ham mustaqil O'zbekiston uchun qimmatli tarixiy saboqlarni taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, I. (2005). O'zbekiston SSRda sug'orish tizimlari va agrar islohotlar tarixi. Toshkent: Fan.
2. Tursunov, A. (2010). Paxta yetishtirish va irrigatsiya siyosati (XX asr). Toshkent: Universitet Nashriyoti.
3. Rasulov, S. (2012). "Orol dengizi va ekologik muammolar" O'zbekiston Ekologiya Jurnali, 4(12), 45–58.
4. Sobirov, B. (2008). Kollektivlashtirish va qishloq xo'jaligi rivoji. Toshkent: O'zbekiston Tarixi Nashriyoti.
5. Sovet Arxivi (1920–1985). O'zbekiston SSR hukumat qarorlari va protokollar. Toshkent: Markaziy Arxiv.
6. Micklin, P. (2007). The Aral Sea Disaster. Dordrecht: Springer.
7. Hughes, L. & Sumner, A. (2010). Irrigation and Agricultural Development in Central Asia. London: Routledge.
8. United Nations Environmental Programme (2005). Assessment of the Aral Sea Basin. Geneva: UNEP.
9. Abdukarimov, R. (2015). Agrar siyosat va suv resurslari boshqaruvi: O'zbekiston misoli. Toshkent: Akademiya Nashriyoti.

10. Mustafayev, N. (2018). “Sovet davrida O‘zbekistonning suv resurslari boshqaruvi” O‘zbekiston Tarixi va Iqtisodi, 3(7), 12–29.

11. <https://aral.uz/wp/ifas/history/>

12. https://www.tadqiqot.uz/index.php/history/article/view/2437?utm_source=chatgpt.com

